

מחנה ד' — מערת־האיגרות¹

מאת

י. ידין

משלחתנו² הגיעה למקום ביום 15 במרץ 1961, בשעות הערב, ושהתה בו עד 28 במרץ, כלומר, שבועיים ימים. כבר לפני בואנו הוכשרו השטח, המחנה והמערה על־ידי צה"ל, באופן שהיה ביदנו לפתוח בעבודה למחרת בבוקר.

1. הממצא העשיר של הפצים ותעודות שנתגלה בעונה זו יפורסם, יחד עם זה של העונה הראשונה, בשלושה כרכים: הממצא, התעודות והלוחות. לתועלתו של הקורא ניתנת להלן סקירה על עיקרי הממצא. הפרק על התעודות היווניות נכתב בידי הפרופ' פולוצקי, האחראי לפענוחן ולפירושן אף בדין־חשבון הסופי. בשלבים הראשונים של פענוח התעודות העבריות והארמיות נסתייעתי בכמה הערות חשובות של הפרופ' א"א אורבך, והנני מחזיק לו טובה מרובה על כך. בעיקר רואה אני חובה נעימה לעצמי להודות לפרופ' ש. ליברמן, שהואיל להקדיש שעות הרבה מזמנו היקר לדיון עמי על התעודות בתקופת שהותי בארצות־הברית בשלהי 1961. ימים אלה שביליתי במהיצתו היו לי חוויה יחידה במינה, שכן לא רק למדתי רבות על הרקע התרבותי של התעודות, אלא אף נתבררו ונתלבנו לי תוך כדי כך בעיות חשובות הקשורות בהבנת התעודות עצמן. על תרומתו זו של הפרופ' ליברמן ידובר בפרטות בדין־חשבון הסופי.

2. זוהי היה הרכב המשלחת: דוד אוסישקין (ששימש עוזרי הראשי, ואף יצא לשטח ב־12 במרץ לשם פיקוח על עבודת יחידות־הצבא, שעסקו בהקמת המחנה, התקנת השבילים ורשת החשמל במערות) והסטודנטים אמיר דרורי, מרים הרשקוביץ, עמוס הריף, רפאל טלר, אסתר יובל, רבקה מרחב, טליה שי וז'נט שולמן. כן השתתפו בעבודה המתנדבים: הלמוט זין (גרמניה), בירן טורקילדסון (נורבגיה) (טורקילדסון, חברתו אווה סקאולינד והלמוט זין הכינו תכנית מפורטת של "מערת־האיגרות"), ג'ין סרבניק, מרים רבי, הלי שפיגל, דבורה מילר, ארנון דן, צבי אורני, צבי אשכנזי, דן גזית, ישראל גולדמן, יצחק וימר, ישראל זיסקינד, חיים יקותיאלי, אברהם משולם, מיכאל מלטצ'נר, שמואל מנור, פנחס נהמני, זאב נחושתי, יוסף פורת, יוסף פרנקל, עמוס קלוגר, חיים קרופק, זלמן רוניקס, ברוך רוזנצוויג, הרשל צבי שור, יואש תדמור, צ'טר, רות לורך, עמוס גונן, עמי קולודני, יוסי ברין, אורי וולנברג, נח אפרת, הנרי בקר (שטרסבורג), יצחק פזי, ד"ר פאול הורן, יהודה בן־יוסף, יהודה שחר, יוסף רב־און, דן נהור, שמואל וינברג, שמשון כוכבי, שרה כוכבי, מרתה מילר.

ואלה היו מקומות פעולתה של המשלחת: המחנה הרומי; שתי מערות קטנות ממזרח למערת־האיגרות; המערה שממערב לה (מערה ג'); המערה הסמוכה למערת־האיגרות (מערה ד'); וכמובן, מערת־האיגרות עצמה.

במחנה הרומי, שנחפר, נוקה ושוחזר, נתגלו כמה חרסים, ובכללם פיית־נר. ליד הבניין המרכזי של המחנה נחשף תנור בנוי, מלא אפר ופחמים. התוצאות של עבודת הניקוי והשחזור משתקפות בצילום־האוויר של המחנה — שיפורסם בדין־וחשבון הסופי — שבו נראית עכשיו תכנית־המחנה באופן ברור.

במערות המזרחיות נמצאו כיריים וחרסים מהתקופה הכאלקוליתית ומתקופת בר־כוכבא וכן עצמות של בעלי־חיים.

במערה ג' נתגלו כלים הרבה (סירי־בישול, קנקנים ועוד) מתקופת בר־כוכבא ומספר רב של שלדי עזים וכבשים.

במערה הסמוכה למערת־האיגרות, שנוקתה לגמרי, נמצא מספר רב יחסית של כלים מהתקופה הכאלקוליתית ומתקופת בר־כוכבא. מאלה ראויות לציון מיוחד מחט גדולה מברזל ולולאת־נצרים.

במערת־האיגרות התנהלה העבודה בכמה מקומות. חוליה אחת עסקה בניקוי הכניסה המזרחית אליה, הדומה לכניסה העיקרית. אף בכניסה זו יש מעין "מרפסת", הפונה החוצה, וממנה מתמשכת מנהרה לעבר האולם הראשון של המערה. ה"מנהרה", ובמיוחד קרקעיתה, היתה מכוסה בעפר ובאבנים, שמנעו זחילה נוחה לעבר המערה. ב"מרפסת" נתגלו כמויות גדולות של שרידי־מאכל (תמרים, אגוזים, רימונים וזיתים) וכמה חצים. ניתן להניח, שגם מרפסת זו — בדומה לכניסה א', שאף בה נתגלה חץ — שימשה מקום תצפית ומשמר ליושבי המערה. בכניסה המזרחית, שנוקתה השנה, נתגלו גם כמה קטעי־פאפירוסים וקטע ממגילת־גויל. מסתבר, שכמה מהבדווים שחפרו במערה יצאו דרך כניסה זו, ובשעת היציאה בשרו

הדוה גרינפלד וגילה פיור. חלק ניכר מהג'ל הם חברי משקים. רק מתנדבים מועטים נשארו במשלחת בכל תקופת פעולתה, ואילו רובם התחלפו לאחר שבוע של עבודה. במבצע השתתפו במשך כל עונת־החפירות, הן בתפקידי שמירה והן בעבודות־החפירה ובסיוורם. החיילים: בנימין גל, אילן זילברשטיין, יצחק חוקאי, יוסף רץ, מאיר הורוד, מיכאל שטרסברג, נתן קינזברוגר, ברוך ברומר, דוד בן־עזרא, עזרא סופר, אלברט איס, מנשה אילר, אמנון שרעבי, רחמים ישראלי, שלום בונדי, מיכאל אלחיני, מיכאל הוכברג, יהודה גומל, ברוך שרעבי, איתן הנדלר ויצחק גבאי.

אותם קטעים. על חלק מקטעי־הפאפירוסים שרדו מלים בכתב נבטי. אף־על־פי שגודל הקטעים אינו עולה על מספר סנטימטרים מרובעים — נודעת להם חשיבות מרובה, שכן עשויים הם לשמש הוכחה חותכת להנחה, שכמה מן התעודות הנמצאות עכשיו בירדן — שמקורן, לדברי החוקרים שם, הוא "בלתי־ידוע" — נתגלו בעצם ב"מערת־האיגרות". בעיקר מוכח הדבר מקטע של פאפירוס מתוך חלק פנימי (interior) של שטר מקושר (על כך — ראה להלן). הכתב הוא קורסיבי במיוחד, כנהוג בחלקים הפנימיים, אולם ניתן לקרוא בו, למשל, את המלים הבאות: "... די תנפק לי שטר עדוא הו ואק...". מכאן ברור, שקטע זה הוא החלק הפנימי של השטר הנבטי "ממקור בלתי־ידוע", שפורסם בשנת 1954 על־ידי האב סטארקי³. מלים אלו מקבילות לשורות 9—10 בקטע A שבחווה הנ"ל: "ובעית מנך די תנפק לי שטר עדוא הו ואקרב מה די לך עמי" וגו'⁴. אף ניתן להקביל לשטר הנ"ל את שאר המלים שבקטע שלנו, לרבות שמו של בעל השטר: אלעזר. קטע אחר, שגם הוא נמצא במרפסת, הוא חלק מהשטר ה"חיצוני" עצמו, ולפי הצילום של סטארקי, אפשר לשבצו שם. יש להמתין לפרסום המלא של קבוצת התעודות שנתגלו יחד עם השטר הנ"ל⁵, שכן אף בהן, בדומה לשטר הנ"ל, נזכרים "מחוז גגלתין" ו"מחוזא", כבשטרות שנתגלו על־ידינו בארכיון של בבתא (ראה להלן).

במרפסת נתגלה, נוסף על קטעי השטרות הנבטיים, קטע זעיר ממגילה של ספר במדבר, שבו שרדו המלים הבאות מתוך פרק כ, פסוקים ז—ח: "[וידבר יהוה א]ל משה לאמר קח את המטה [והקהל את העדה]" (לוח לב, 4). הנוסח והכתיב שלהם זהים עם אלה של המסורה, כרגיל בתנ"כים מתקופת בר־כוכבא. יש להניח — כפי שהנחנו לגבי הקטע מתהילים שנמצא בעונה הראשונה⁶ — שקטעים גדולים יותר ממגילה זו נמצאים עכשיו בירדן.

"כוך האיגרות" (מס' 7), שבו נתגלו בעונה הראשונה הנאד וצרור־האיגרות⁷, נבדק מחדש. נמצאו בו כמה חרוזים וכן טביעת־חותם נוספת על־גבי חתיכת טין, שהיתה עדיין דבוקה אל החוט שקשר את אחת האיגרות. בדומה לטביעה שנתגלתה על־ידינו בעונה הראשונה.

נושא החותם הראשון הוא אדם עבדקן, הנאבק עם אריה (מוטיב שכיח

J. Starcky, Un Contrat nabatéen sur papyrus, *RB*, 61, Avril 1954, 3 pp. 161 ff.

4. שם, עמ' 164. 5. שם, עמ' 161, 167.

6. ראה: 40, p. 11, 1961, *IEJ*. 7. שם, עמ' 41.

בחזתמות היווניים והרומיים: הרקולס, הנאבק עם האריה); ואילו נושא החותם השני הוא "צמחי", ואולי יש לראות בו לולב עם הדסים. מכיוון ששתי הטביעות שונות זו מזו, הרי אין לקבוע בוודאות, שהחותמות היו של בר־כוכבא עצמו. אפשר הן של הסופרים שעסקו במשלוח האיגרות. מעניין לציין, ששני החותמות שמהם הותקנו הטביעות הן מלאכת entaglio⁸.

שונות. נבדקו מחדש הכוכים 2 ו־8, שבהם נתגלו בעונה הראשונה הסלים עם הגולגלות וכמויות גדולות של בדים. בעקבות הבדיקה המחודשת (בייחוד בכרך 8, שנחשף סמוך לסיום העונה הראשונה ונבדק אותה שעה בחפזן), נתגלתה כמות נוספת של בדים, המשלימה את האוסף המגוון והגדול שברשותנו.

האולם הראשון, שבו נמצא בעונה הראשונה הקטע מספר תהילים והסל של כלי־המתכת, נחפר הפעם באופן יסודי על־ידי חוליה גדולה, שנמנו עמה כמחצית חברי המשלחת. תודות לעבודה זו נתבררו כמה פרטים סטרא־טיגרפיים. יש להניח, שעיקרה של המפולת במרכז האולם הוא מלפני תקופת בר־כוכבא, ואנשי המערות ישבו אפוא, בדרך־כלל, בשטחים סמוכים למפולת וליד הקירות. במהלך פעולה זו נתגלו גם כמה חרסים כאלקוליתיים ומספר רב של חרסים וכלי־אבן מתקופת בר־כוכבא, העשויים לסייע לנו באומדן של כמות כלי־האחסון (פטסים וכדים) שהובאו למערה. בדיקה ראשונה מעידה, שמספרם עולה על כמה עשרות.

אף האולם השני, שבו ניכרה בבירור פעילותם של הבדווים, נבדק ביסודיות אפשרית. לא היה בידנו להזיז את גושי־המפולת הענקיים, אך נבדקו כל הסדקים והמחילות וכן האבנים הקטנות והבינוניות. במעבר שבין אולם זה לאולם ג', נמצא מצבר גדול של כלי־חרס ומחצלות, ואף פאפירוס יווני, שהוא חלק פנימי של שטר מקושר.

באולם השלישי, שבו נתגלו בעונה הראשונה מכתבי בר־כוכבא, נחשפו הפעם רוב ממצאי העונה השנייה.

לוקוס 61. כבר ביום הראשון לעבודת המשלחת, בשעות המוקדמות של אחרי־הצהריים, גילה יוסף פורת — אחד המתנדבים מכפר־ויתקין — בחלק הקרוב של האולם, בצדו המערבי, "מטמון", שמבחינות הרבה הוא התגלית החשובה ביותר באיזור. המטמון הוחבא בין גושי הסלעים, בסדק צר, שכוסה

8. על ההלכות בעניין זה — ראה: עבודה זרה מ"ב, ע"ב—מ"ג, ע"א.

לאחר מכן על-ידי גושים ולחות של אבן, שהונחו במדוקדק זה ליד זה. מטמון זה (לוקוס 61) הכיל ממצאים שונים, שהונחו בתוך סל בנאדות ובתיק-עור, זה על-גבי זה.

הסל שנתגלה (לוח כז, 1) הוא סל-נצרים משומר יפה. היתה בצורתו ובטיבו עם כמה מן הסלים שבהם הושמו הגולגלות ועם הסל של כלי-המתכת. בסל נמצאו: (1) קופסה קטנה ומקומרת, עשויה עץ וצבועה בצבע צהוב, ועליה קישוטי נקודות ושני פסים רחבים, אחד לאורך ואחד לרוחב. קופסה זו שימשה, כנראה, להחזקת תכשיטים, ותחתיתה עשויה מכמסה של "קלמר" הניתן להזהה, וכן מותקן בה סגר מיוחד (לוח כח, 1); (2) ארבע קערות-עץ עשויות במחרטה (לוח כז, 2); (3) הרמט-ברזל עם ידית-עץ; (4) זוג סנדלי-אשה; (5) מפתח עם ניצב מעץ; (6) שלושה סכיני-ברזל; (7) שני מפתחות זעירים ("מפתחות-טבעת").

הארכיון של בבתא. מתחת לסל נמצאו כשלושה נאדות-עור קרועים ומכורסמים ביותר על-ידי תולעים ועש. צדם ה"פתוח" (האחורי) היה קשור בחבלים. בנאדות היו בעיקר שרידי שקים וחבלים. באחד מהם נמצאה אגודה גדולה של פקעות חוטי-פשתן וחבילה ארוזה יפה (לוח לא, 1). בחבילה, שהיתה עטופה בשק וקשורה יפה בחבל-נצרים, נמצא תיק-עור עם פאפירוסים רבים, מונחים בצפיפות זה ליד זה. עם פתיחת החבילה נתברר, שהיא מכילה את הארכיון של בבתא בת-שמעון (ראה להלן).

השטרות מימי בר-כוכבא. מתחת לנאדות נמצא תיק-עור יפה עם עיטור של שושן על כל אחד מצדדיו. התיק היה קרוע, וממנו נשרה, כנראה, על קרקעית-הסדק קבוצת-תעודות נוספת: מגילת-גוויל קשורה בחוט; שטר פאפירוס נתון בתיק של קנה-סוף, ששימש לו גרתיק (לוח ל, 2); וכן חמישה פאפירוסים מגוללים. עם פתיחת התעודות נתברר, שבכולן רשומים תאריכים למניין בר-כוכבא (ראה להלן), פרט למגילת-העור, שנמצאה ריקה, ואף בדיקות המשטרה לא העלו בה עד כה דבר. אולי הובאה זו למערה כחומר-כתיבה.

כלים נוספים. במורד הסדק, ליד התעודות, נתגלו הממצאים הבאים. כשהם פזורים ומגובבים זה על זה:

1. מחבת-ברזל עם שתי ידיות-אזון.
2. מראה עשויה משני לוחות-עץ ודיסקית-מתכת וזה לזו שנתגלתה בעונה הקודמת ב"נאד-האיגרות".

3. שני פכי־נחושת, הדומים לאלה שנתגלו בסל של כלי־המתכת בעונה הקודמת. אף כאן הושחתו הפרצופים בתחתית הידיות.
4. מפתח־ברזל.

דומה, שכל הכלים האלה היו תחילה באחד הנאדות, ולאחר שזה כורסם— נתגלגלו למורד הסדק.

תגליות נוספות. העובדה, שהמצא בלוקוס 61 הוטמן במכוון וכוסה באבנים מגודל בינוני, מוכיחה בבירור, שאנשי בר־כוכבא החביאו את רכושם במקומות שונים במערה, שעה שנתהדקה סביבם ביותר חגורת המצור הרומי. אפשר מעידה הטמנת הרכוש על נסיון־ברייחה, שוודאי נכשל בחלקו, כפי שאפשר ללמוד מהימצאות השלדים בכרך 2. עובדה זו הביאה לידי שינוי מסוים בשיטות חיפושינו באולם הפנימי. הוגדל מספר ה"מחפשים" בו, מתוך כוונה להזיז כל אבן הניתנת להזזה על־ידי שניים—שלושה אנשים. עד מהרה נשאה פעולה זו פרי: נתגלו מטמונים, נוסף על המטמן בלוקוס 61, שהוחבאו במקומות שונים של האולם, בדרך המעידה, שהשטח חולק בין המשפחות השונות.

לוקוס 62. במרכז המחצית הרחוקה של האולם, מתחת לשכבה דקה של אבנים, נתגלו שני סכינים גדולים (דומים לסכין שנתגלה ליד נאד־האיגרות), מונחים זה על זה, ולידם שני פלכי־טווייה. בסביבה נמצאו גם חלקים נוספים של "מיטה" או "שולחן", חרוכים עד מאוד. חלקים שרופים מרהיט זה נמצאו בכמה מקומות באולם, ומהם ניתן, כמדומה, להסיק, שאותו רהיט פורק, וחלקיו שימשו לפידים בשעת הטמנת הכלים.

לוקוס 64 (סירי־בישול ורשת). בין הלוקוס 62 לקיר הצפוני נתגלה נקי קטן בין אבני־המפולת הגדולות, שהיה מכוסה בהקפדה באבנים קטנות ובינוניות. בלוקוס זה נמצאו החפצים הבאים:

1. סיר־בישול שבור במקצת;
 2. סיר־בישול שלם ר"חדש" לגמרי, כלומר, ללא כל סימני שימוש בו. כאילו יצא זה עתה מידי היוצר;
 3. רשת גדולה, שנמצאה מגוללת, מקופלת וקשורה (לוח כט, 1).
- שני סירי־הבישול הונחו על־גבי הרשת, ששימשה להם מעין "ריפוד". הרשת נשתמרה במצב טוב מאוד. עם פרישתה נתברר, שממדיה הם 10×6.5 מטר; בצדה הצר יש 73 "עיניים", ובצדה הרחב—120 "עיניים". מידות העיניים: 4×4 ס"מ. לצדה האחד של הרשת, שהיה מכוון, כצורת ערסל,

היתה מחוברת לולאה גדולה של חבל עבה, שנתמשך לאורך צדה האחד של הרשת, כשהוא מושחל לסירוגין בין "עיני-שוליים" גדולות. לפי שעה קשה לקבוע בוודאות לאיזו מטרה שימשה רשת זו, שכן בצורתה אין היא דומה במיוחד לרשתות-דייגים. ייתכן, כי נועדה לציד-ציפרים.

לוקוס 65 (צרור-מפתחות). לוקוס זה נחשף בשעת הכניסה לאולם השלישי. אף כאן נתגלה בין אבני-מפולת גדולות נקיק, שהיה מכוסה באבנים קטנות ובינוניות, מסודרות בהקפדה. ב"מטמון" נמצאו מעין "אנקול" מברזל וצרור של שישה מפתחות קטנים, בינוניים וגדולים, שמהם ראוי לציון מיוחד מפתח בעל ממדים בלתי-רגילים, ש"זרועותיו" מגיעות ל־20 ס"מ (לוח כה, 2). המפתחות נמצאו ברובם עם "תפוחי-ניצב" מעץ, עשויים במחרטת. ממצא זה, בצירוף המפתחות שנתגלו בלוקוסים אחרים, מהווים אחד האספים המגוונים ביותר של מפתחות מהתקופה הרומית, ועתיד אוסף זה לשמש מקור חשוב למחקר על נושא זה. כל המפתחות הם מהטיפוס ה"משונן", ששינוי הוכנסו לתוך הברית, שאף בו היה מספר מתאים של שיניים, שנדחקו פנימה לעבר קפיץ על-ידי שיני המפתח. לרובם חמש שיניים, המסודרות לפי שיטה אחידה; ההבדל ביניהם הוא באורך הזרוע. צרור-מפתחות זה הובא ודאי ממקום אחד, וניתן לשער, שנועד לצרכי המרכז האדמיניסטרטיבי או הצבאי של עין-גדי. ה"אנקול" דומה ל"אנקול-קצבים" לתליית בשר-בהמה, והימצא אותו במערה — יחד עם מספר ניכר של חבלים עבים — מעידה אולי, ששימש מכשיר-עזר להעלאת חלק מהציוד לתוך המערה.

לוקוס 66 (מערכת של צלחות-זכוכית). בסמוך לכניסה לכרך 2 (כרך-הגולגלות), במרחק של כמה מטרים מפתח האולם, ניצב גוש-סלע גדול המונח בנטייה. בצדו האחד — היינו, בינו לבין המפולת שעל הרצפה — נוצר מעין סדק עמוק, היורד במשופע מתחת לגוש הסלע. בסדק זה, במרחק של מטר אחד, לערך, נתגלתה חבילה עגולה ושטוחה, דמוית כיכר-לחם, עשויה כולה סיבים של עצי-תמר סבוכים, כשהיא קשורה בהקפדה רבה בחבל-נצרים (לוח כט, 2). בחבילה זו נמצאה מערכת של שלוש קערות-זכוכית, שנשתמרו במצב מצוין (לוח ל, 1): קערה גדולה, בעלת קוטר של 34 ס"מ, ושתי קערות קטנות, בעלות קוטר של 15 ו-13 ס"מ, שהיו מונחות זו בתוך זו בקערה הגדולה. מערכת-צלחות זו היא יחידה במינה בכלל כלי-הזכוכית שנתגלו עד כה בארץ. עניין מיוחד מעוררת הקערה הגדולה, המעידה על רמה טכנית גבוהה, הן של יוצק הזכוכית, הן של המלטש. שפתה מעוטרת בעיטור משונן.

שהותקן לפי שיטת החיתוך, ואילו הקערה עצמה (בצדה החיצוני) מעוטרת בשני מעגלים חד־מרכזיים, אחד במרכזה ואחד ליד שוליה. כל מעגל מורכב מקווים חד־מרכזיים, שבתוכם עיגולים שקערווריים, המותחמים על־ידי שני קווים קצרים מאונכים. העיגולים השקערווריים הם תוצאת שחיקה וליטוש. קערה זו היא, לפי שעה, יחידה במינה במכלול כלי־הזכוכית שנתגלו בכל המורח הקדום. מחמת חשיבותו הבלתי־רגילה של ממצא זה — שאת תאריכו ניתן לקבוע במדויק בשליש הראשון של המאה השנייה לספח"נ — נקדיש לכלים אלה בדין־וחשבון הסופי פרק מיוחד, שיהיה מבוסס על מחקרן של מר דן בר"ג ועל הערותיו של הפרופ' הרדן.

שונות. בקרבת הלוקוס 64 נתגלה מטבע־ברונזה גדול של בר־כוכבא מטיפוס רגיל, ללא ציון השנה. בצדו האחד — דקל והכתובת "שמעון", ובצדו האחר — עלה־גפן והכתובת: "לחרות ירושלם".

"סל־ניירות". לא הרחק מהכניסה לכוך 2 נתגלה סל גלילי וקלוע יפה (מעין "סל־ניירות" של ימינו), שהיה מונח על אבני־המפולת ומכוסה בשכבה עבה של זבל עטלפים, ועל־כן דמה לאחת האבנים.

הממצא העשיר של הכלים; החומר שממנו הותקנו (בד, עץ, עור, זכוכית ונצרים), שבדרך־כלל אינו משתמר בחפירות רגילות; והאפשרות לתארכו במדויק על־פי התעודות — כל אלה מהווים תרומה חשובה להכרת התרבות החמרית — היהודית והכללית כאחת — במאות הראשונות לספח"נ.

התעודות

כל התעודות — פרט לכמה קטעי תעודות ומגילה, שנמצאו בכניסה המזרחית למערה, וחלק פנימי של שטר מקושר ביוונית, שנמצא בכניסה לאולם השלישי (ראה למעלה) — נתגלו בעונה זו בלוקוס 61, והן מתחלקות לשתי קבוצות: (א) הארכיון של בבתא, שנמצא בחבילה עטופה וארוזה יפה באחד הנאדות; (ב) תעודות שנמצאו פזורות בסדק ליד תיק־עור קרוע, וכנראה נשרו מתוכו.

א. הארכיון של בבתא

תעודות אלו נמצאו, כאמור, בתיק־עור, שהיה עטוף בבד של שק וקשור בחבלי־נצרים. תולעים ועש, ש"גוויותיהם" שרדו בחבילה, פגעו קשה בכמה מן הפאפירוסים, אך רובן של התעודות נשתמר במצב טוב מאוד. בתיק נמצאו

35 תעודות מתקופות שונות (משנת 93/4 עד 132 לספ"ה^נ), כתובות בלשונות שונות ובכתבים שונים. וזו חלוקתן: 6 תעודות נבטיות; 3 ארמיות; 17 יווניות; ו־9 ביוונית, בתוספת "אישורים" אישיים בלשונם ובכתבם של הנוגעים בדבר, אם בארמית או בנבטית.

התעודות שבארכיון הן של בבתא בת־שמעון ושל בני משפחתה (ראה להלן), ונדונים בהן ענייני רכושה והתביעות המשפטיות שעוררה או שעוררו נגדה.

התעודות הונחו בתיק בהקפדה רבה, גלולות ומקופלות כהלכה — אגד־אגד לכל קבוצת־תעודות הנוגעת לעניין מסוים. כל אגד היה קשור בחבל־נצרים או ברצועת־בד. כמה תעודות לא נמצאו באגד בפני עצמו, אך במידה שנושאן היה משותף — הונחו זו ליד זו, ואפשר היו גם הן קשורות תחילה, אלא שרצועת־הבד שנכרכה סביבן כורסמה. ואלה השטרות שנמצאו אגודים:

אגד א' — 5 שטרות שנושאם העיקרי ענייני האפיטרופוסות של בן בבתא מבעלה הראשון (ישוע ברי־ישוע);

אגד ב' — 2 שטרות בענייני רכוש של שלמציון, בתו של בעלה השני של בבתא (יהודה ברי־אלעזר) (לוח לב, 1);

אגד ג' — 5 שטרות על תביעות קרובי משפחה נגד בבתא בענייני הרכוש שעבר לרשותה לאחר מות בעלה השני (לוח לא, 2);

אגד ד' — 6 שטרות על מכירת יין, פירות ונכסים שונים (רובם מן השנים 110—122).

כמה מן התעודות שלא נמצאו באגד מיוחד היו עטופות, כל אחת בפני עצמה, בבד של שק. לתעודות אלו היתה נודעת חשיבות מיוחדת לנשים שבמשפחה, והן נעטפו בנפרד, כדי שהללו תוכלנה לשמרן. על כך מעיד תכנון של שלוש התעודות שנארוזו בדרך זו. התעודה 6 היא שטר־מתנה, שלפיו העניק אביה של בבתא את כל רכושו לאמה (לוח לא, 3). התעודה 7 היא כתובתה של בבתא מנישואיה עם בעלה השני; התעודה 16 היא שטר־הנישואים של שלמציון. נמצאה קבוצה מיוחדת של תעודות נבטיות בלתי־קשורות, מונחות זו ליד זו.

לפני שנעבור להרצאת תכנם של השטרות, יש לעמוד בקצרה על שיטת כתיבתם. 23 מתוך 35 השטרות היו "שטרות מקושרים", ומספר רב מהם נשתמר במצב מצוין, באופן שניתנת לנו בפעם הראשונה האפשרות להכיר את כל פרטי הכתיבה והקשירה של שטרות מטיפוס זה. בעיקר נודעת חשיבות

לעובדה, שאף השטרות הנבטיים, שהוכנו בערכאות הרשמיות של הממלכה הנבטית (ראה להלן), הם שטרות מקושרים; והם נבדלים במידה מועטת בלבד מאלה הכתובים יוונית או ארמית (שנערכו בערכאות של השלטון הרומי), או משני השטרות המקושרים הארמיים, שהוכנו בערכאות של בר-נוכבא בעין-גדי (ראה להלן).

והנה תיאור קצר של שיטת השטרות המקושרים, לפי התעודות שלנו: השטר המקורי נכתב תחילה בחלקה העליון של התעודה (*scriptura interior*), בדרך-כלל בכתב זעיר וקורסיבי במיוחד. מתחתיו השאיר הסופר חלק ריק, ברוחב של 2—3 ס"מ (הכל לפי מידות השטר), והעתיק מחדש את נוסח השטר (*scriptura exterior*) בכתב בהיר, באותיות גדולות וברורות. לאחר-מכן גלל וקיפל את חלקו הפנימי של השטר (*interior*), באופן שנכלל בו אף החלל שבין שני חלקי השטר. חלק זה נקשר לאחר-מכן בחוט (על-פירוב כפול), שמלפנים ירד במאונך (לוח לב, 2), ואילו מאחור עבר, לאחר שנקשר בסוף כל צניפה, במלכסן לצניפה השנייה. העדים חתמו את שמותיהם מאחור (על ה-*verso*), עד-עד ליד קשר אחד. חתימתם התחילה ליד הקשר ונתמשכה לעברו התחתון של השטר, במאונך לכיוון השורות שעל-גבי החלק החיצוני (*exterior*) שבצד הפנים. עתה נגלל השטר שנית, אך לא נקשר עוד. תכליתה של שיטה זו היתה, כמובן, לשמור, מצד אחד, על השטר המקורי במצב קשור, וכן לאפשר, מצד אחר, לבעל השטר להיזקק לחלקו התחתון והחיצוני לצרכיו היום-יומיים; רק במקרה של ספק אפשר היה לפתוח את החלק הפנימי בערכאה המתאימה. מעניין לציין, שלא הופיעו חותמות ליד שמות העדים; ומאחר שהשטרות נמצאו שלמים וארוזים כראוי, הרי יש להניח, שבתקופה הנדונה — כלומר, במאות הראשונה והשנייה — לא נהגו עוד לצרף טביעת-חותמות של העדים, הן בשטרות הנבטיים, הן בשטרות הרומיים והיהודיים. הסברה, ששיטה זו פותחה ביהודה בתקופה שלאחר החורבן, שבה נשתנו כל סדרי החיים של האומה ולא היו עוד ערכאות לשמירת התעודות וכיו"ב⁹, מתערעת מאליה, שכן כך היה הנוהג אף בשטרות שהוכנו בערכאות של הממלכה הנבטית ושל השלטון הרומי הרשמי. למעשה, מנעה שיטה זו (בצירוף כמה נסחים לסיום השטר הפנימי) במידה מאכסימאלית אפשרות

9. א. גולאק, לחקר תולדות המשפט העברי בתקופת התלמוד, חלק ראשון, דיני קרקעות, ירושלים תרפ"ט, עמ' 53.

של זיוף ושל הפיכת חלקו החיצוני או הפנימי לשטר פשוט: הכתב הקטן הקורסיבי והצפוף שבפנים מנע שינויים וכן מנעו נסחי הסיום תוספת כלשהי לאחריו בחלק הריק שבין החלקים הפנימי והחיצוני. לעומת זה מנעו חתימות העדים על הגב, לאורך החלק החיצוני, את הפיכתו של חלק זה לשטר פשוט. הידוק הקשירים והצמדת החתימות לקשר נטלו, בעצם, כל אפשרות אף של פתיחת השטר הפנימי ללא גרימת נזק לחתימות. בכמה מן השטרות הנבטיים ננקטה שיטה נוספת, שמנעה לחלוטין את הפיכתו של השטר הפנימי לפשוט: הסופר פתח בכתיבת הנוסח של ה"פנימי" מאחור (בצד ה־verso) ובחלק העליון, והמשיך במלאכתו תוך הפיכת השטר על פניו. בדרך זו הופיע כתב גם מאחורי החלק ה"פנימי", היינו, תחילת הנוסח של ה"פנימי". לעתים — אמנם רחוקות — אין הנוסח ה"פנימי" זהה לגמרי עם זה של ה"חיצוני" ונמסרת בו תמצית העניין בלבד.

מספר החתימות שווה למספר הקשירים, שהוא שבעה או חמישה. אף חתימתו של מוציא השטר — המתחייב — מופיעה, בדרך־כלל, בראש חתימות העדים, כנגד אחד הקשירים, והיא נכללת במספר שנזכר למעלה. חתימתו היא "שמעון בר מנחם על נפשה כתביה" (או "על נפשה" בלבד). בעוד שאלו של העדים הן: "יהוסף בר חנניה שהד" (או "עד") או (בשטרות הנבטיים) "יהבדשורא בר מנלס כתביה". העדים חותמים איש־איש בלשונו ובכתבו: היהודים — בארמית או ביוונית, הנבטיים — בנבטית וכו'.

בדין־וחשבון הסופי נביא מספר רב של לוחות, שבהם מובלטים גם כל הפרטים הטכניים של קשירת השטרות ודרכי חתימת העדים, שכן רב ערכו של נושא זה לא רק להכרת תורת התעודות בכללה בתקופה הרומית, אלא אף להבנת תורת התעודות שבתלמוד, שעד כה לא היתה מובנת כל צרכה בתחום הנדון.¹⁰

10. לכך אקדיש דיון מפורט בדין־וחשבון הסופי, שיכלול נספה מיוחד מאת הפרופ' ש. ליברמן על בעיית השטר המקושר שבירושלמי גיטין. כאן דינו בציון כמה הלכות שבמשנה ובגמרא העוסקות בנושא זה, שמשמעותן ברורה עכשיו יותר הודות לתעודות שלנו. אף־על־פי ששיטת־תעודות זו היתה ידועה זה כבר, וכמה חוקרים אף הסבירו על־פיה את שיטת השטרות המקושרים שבתלמוד, הרי עדיין מוסיפים בעלי הלכה מרובים לנקוט בהסבר המקובל במשך מאות בשנים, שוודאי אינו החסכוני הנכון. עכשיו, כשנמצאים בידנו שטרות מקושרים ממש מבית־מדרשו של ר' עקיבא, אין, כמדומה, מקום לחילוקי־דעות בפרשה זו. והרי ציטטות מועטות מתוך רבות. שכדאי להזכירן כאן:

בהמשך סקירתנו נעמוד בקצרה על התעודות הנבטיות, הארמיות והעבריות, שמתוכן תתבהרנה לנו גם תולדות משפחתה של בבתא. תכנם של השטרות היווניים נדון במאמרו של הפרופ' פולוצקי (להלן — "השטרות היווניים")¹¹. כן נציין את התוספות הארמיות לשטרות היווניים וכמה פרטים אחרים, שיש בהם צורך להשלמת סיפור תולדותיה של משפחת בבתא.

השטרות הנבטיים

ארבע התעודות הקדומות ביותר שבחבילה הן שטרות נבטיים מימיו של רבאל השני, המלך הנבטי האחרון (70/1—106 לספה"ג), שמלך עד שהוקמה ה"פרובינקיה ערביה", היא שנת 106. לקבוצה זו נודעת חשיבות מכמה בחינות, ובעיקר משום שזו הפעם הראשונה¹² הועמדו לרשותנו תעודות נבטיות ארוכות, בכללן בנות 42 ו־28 שורות, כתובות בדיו על־גבי פאפירוסים, המדגימות לא רק את הכתב הלאפידיארי, אלא גם את הקאליגראפיה ואף (בדרך־כלל בחלקים הפנימיים) כתב קורסיבי ביותר. התעודות עשירות בנסחים משפטיים, שמקצתם היו ידועים מתוך הכתובות הנבטיות שעל־גבי המונומנטים, ואילו מקצתם חדשים הם, ויש בהם עניין גם מחמת זיקתם לנסחים המשפטיים שהיו שכיחים אף בשטרות היהודיים. כן נודעת להם חשיבות מבחינה גיאוגראפית־טופוגראפית, וכמובן גם מבחינה לשונית.

בבא בתרא, י' א': "גט פשוט עדין מתוכו מקושר מאחוריו. פשוט שכתבו עדין מאחוריו מקושר שכתבו עדין מתוכו שניהן פסולים" [שים לב: "כתבו עדין", ולא: "חתמו עדין"]. בבא בתרא, קס, ע"ב: "מתוך שנתרבה בקשריו נתרבה בעדיו..."; "היכן עדים חותמין... רב ירמיה בר אבא אמר אחורי הכתב וכנגד הכתב מבוהץ..."; "חד שריר וקיים כתבינן; תרי שריר וקיים לא כתבינן" [בקשר לפנימי]. המשנה שבירושלמי, גיטין, פרק שמיני, הלכה י': "איזהו גט קרח כל שקשריו מרובין מעידיו...". שם, בגמרא: "רבי בא בשם רב יהודה: פשוט עדין לרוחבו [על צד ה־recto] מקושר עדין לאורכו" [על צד ה־verso]. שם, בבא בתרא, פרק תשיעי, הלכה א': "ר' אידי בשם רב רב ירמיה מקושר שכתבו עדין לארכו פשוט שכתבו עדין לרוחבו אהן מלגיו ואהן מלבר איכי עביד...". גיטין ט, י': "גט שכתבו עברית ועדין יוונים יוונית ועדין עבריים, עד אחד עברי ועד אחד יווני ועד אחד יווני ועד עברי כשר" וגו'.

11. ראה למעלה, הערה 1.

12. נוסף לשטרות האחרים ממערה זו, הנמצאים עכשיו בירדן. וראה למעלה.

שכן מופיעים בהם גם מלים ומונחים, שלא נתקלנו בהם עד כה בכתובות הנבטיות הקצרות שנתגלו על-גבי המונומנטים.

תעודות אלו אינן נוגעות במישרים למשפחת בבתא, אלא הן שטרי־מכר של גינות־תמרים ואסמכתות לרכוש אחר, שעברו לידי אביה של בבתא בשעת קניית חלקות אלו. כל ארבע התעודות נכתבו בידי סופרים רשמיים בערכאות הנבטיות המלכותיות.

תעודה 1

תעודה זו היא הקדומה ביותר, כתובה על-גבי פאפירוס ארוך (81 ס"מ), המחזיק 10 שורות בחלקו הפנימי (הכתוב בכתב קורסיבי ביותר) ו־42 בחלקו החיצוני (הכתוב בכתב־סופרים מהודר עד מאוד). היא נרשמה "בתמונא באלול שנת עשרין ותלת לרבאל מלכא מלך נבטו די אחיי ושיזב עמה". מתוך תארו של רבאל ניתן להסיק בוודאות, שהדברים אמורים ברבאל השני¹³. התעודה נכתבה "ב... די במואב", והיא עוסקת בענייני מוהר ושעבוד נכסים בקשר לכך. השטר ניתן ל"אמתאיסי ברת כמנו בר עמרועמי" מאת בעלה "מקנמו בר עותאלהי בר חלפאלהי" וה"ערב עבדעמרו", ושניהם חתמו "על נפשם".

תעודה 2

התעודה נכתבה "בתלתה בכסלו שנת עשרין ותמונא לרבאל מלכא מלך נבטו די אחיי ושיזב עמה". צוינו בה לא רק השנה הנ"ל של רבאל, אלא גם "ועל חיי עבדת בר רבאל מלכא מלך נבטו די אחיי ושיזב עמה ודי גמלת והגרו אחותה מלכת נבטו בני מנכו מלכא מלך נבטו בר חרתת מלך נבטו רחם עמה". מן הראוי להטעים כאן שתי נקודות: (1) הזכרת עבדת בר רבאל, שאינו ידוע מכל מקור אחר; ונראה הדבר, שהוא מופיע כאן כ"יורש־עצר" בלבד, שלא זכה לכתר־מלכות; (2) השימוש במונח "על חיי", שהוא שכיח מאוד בכתובות הנבטיות הקצרות, ושתורגם ופורש עד עכשיו כהקדשה

13. על כתובת קצרה של מלך זה, הקודמת בכמה שנים לתעודה הנדונה, שנתגלתה לא מזמן בעבדת — ראה: A. Negev, Nabatean Inscriptions from Avdat, *IEJ*, 1961, pp. 135 ff.
A. Kammerer, *Pétra et la Nabatène*, Paris 1929, pp. 255 ff.

"לחיי" for the life of ¹⁴ או pour la vie de ¹⁵. העובדה, שבשטר שלנו מופיע הנוסח כחלק מהתאריך, מוכיחה בוודאות, שאף בשאר הכתובות משמעותו היא "על ימי", "בימי", בדומה ל"על שני חרתת" ¹⁶. לשימוש זה נזקק במיוחד (אף־כי לא בלבד) שעה שהזכירו לא את המלך בלבד, אלא גם את בני משפחתו, שאי־אפשר היה, כמובן, לציין לפי "שנות מלכות" מסוימות. לפנינו אפוא הנוסח הברור: שנה זו וזו למלך זה וזה ר"על חיי" פלוני, אלמוני ופלמוני, בני משפחת המלך ¹⁷.

תעודה זו, ממש כתעודה 3, היא שטר־מכר, שלפיו מכר אבנעון ל"ארכלס בר עבדעמרו" גינת־תמרים, שנקנתה לאחר־מכן על־ידי שמעון בר מנחם, אביה של בבתא, והוענקה לאמה (ראה להלן, תעודה 6). גינה זו נזכרת שנית בשנת 127 (בתעודה 14), בקשר לרכושה של בבתא שהצהירה עליו ברבת־מואב, בעקבות מפקד־הקרקעות שנערך על־ידי נציב הפרובינקיה Sextius Florentinus (פרטים על נציב זה כלולים במאמר "השטרות היווניים").

החונה נכתב "במחזו עגלתין" (ראה להלן, הדיון בתעודה 6 ובשטרות העבריים מימי בר־כוכבא), ושניים מתחומי הגינה מוגדרים כך: "ולמינא גנת מראנא רבאל מלכא מלך נבטו די אחיי ושיזב עמה ולשמולא רקקא". לאחר הגדרת תחומי הגינה מעבירה התעודה לקונה את כל הרכוש שנמצא בגינה הנ"ל, כשהוא מוגדר בשורה ארוכה של מונחים מעניינים. לאחר־מכן צוין סכום הכסף ששולם ("כסף סלעין מאה חדה ותלתין ורתתין") ונתקבל על־ידי המוכר. עיקר התעודה מוקדש לציון בעלותו המוחלטת של הקונה

14. למשל: G. A. Cooke, *A Text Book of North-Semitic Inscriptions*, Oxford 1903, p. 244

15. למשל: J. Cantineau, *Le Nabatéen*, II, Paris 1932, p. 6

16. Cooke, *op. cit.*, p. 247

17. לפיכך יש, כמדומה, להשלים את הכתובת 2 מעבדת, שפורסמה על־ידי אברהם נגב, שם (למעלה, הערה 13), עמ' 128, בצורה אחרת: במקום [דנה תיטר] א די קרב שעיו [בר... על חיי חרתת] [מלך נבט] ורחם עמה וא[חתה שקילת מלכת נבטו] אני מציע:

[דנה תיטר] א די קרב שעיו [בר x בשנת y להרתת]

[מלך נבט] ורחם עמה וע[ל חיי...]. וכיו"ב.

על בעיית הנוסח הנדון ועל בעיית בני משפחת המלך הנזכרים בשטר שלנו ידובר בהרחבה בדין־השבון הסופי.

על הרכוש וזכותו "למזבנא ולזבנה ולמרהן ולמנחל ולמנתן ולמעבד בזבניא אלה כל די יצבא ארכלס דנה מן יום דאתכתיב שטרא דנה ועד עלם"¹⁸.

בהמשכו דן השטר בהגנה על הקונה בפני כל סוגי העוררים והתובעים ובפני "כל אנוש כלה רחיק וקריב". המונחים בחלק זה דומים בחלקם לאלה הידועים לנו מתעודות אחרות, אך הם עשירים יותר, ויחד עם המונחים שבשטר־המתנה (להלן, תעודה 6) הם הנסחים המפורטים ביותר בנושא הגדון שהגיעו לידינו עד כה.

בסוף השטרות הנ"ל נזכר אף תשלום הקנס במקרה של הפרת החווה, הן למוכר הן למלך הנבטי. לפי הנוסח המצוי גם בכתובות הנבטיות: "ולמראנא רבאל מלכא כות".

כאמור, עוסקים השטרות 3—4 בנושאים דומים. כל שטרות־המכר הנבטיים הם "שטרות מקושרים".

תעודה 6 — שטר־מתנה (לוח לא, 3)

התעודה פותחת בעצם בשורת התעודות הקשורות במישרים בבביתא ובבניי משפחתה. לפנינו "שטר מקושר", שחלקו הפנימי מתחיל, כמתכונת השטרות הנבטיים, בצד ה־verso. הוא כתוב ארמית ומחזיק 29 שורות בחלק ה"פנימי" ו־42 שורות — בחלק ה"חיצוני". עיקר חשיבותה של תעודה זו בכך, שהיא שטר־המתנה היחיד שברשותנו מתקופת המשנה, וממנה ניתן ללמוד על כמה עניינים חשובים בתחום הגדון, שלא נתבארו כל צרכם במקורות חז"ל¹⁹. כן נודעת חשיבות לנוסח התאריך, לאוצר המונחים ולתיאור השיטות של

18. נוסח זה — הנמצא בצורה דומה גם בשטר־המתנה (ראה להלן) — מופיע בצורות דומות ביותר, למשל, גם בשטרות־המכירה ב"ספר השטרות לרב האי גאון" (שמחה אסף, מוסף לתרביץ, שנה א, ספר ג, ירושלים תר"ץ, עמ' 26 ואילך). לנסחים ולדינים רבים אחרים המופיעים בתעודות שלנו יש הקבלות מפתיעות בספר השטרות הנ"ל וכן באספיי־שטרות אחרים. הסיבה לכך היא, שטפסי שטרות אלה מבוססים על נסחים קדומים ביותר; ונעמוד על כך בדין־חשבון הסופי.

19. על בעיית שטר־המתנה בכללה — ראה: R. Yaron, *Gifts in Contemplation of Death in Jewish and Roman Law*, Oxford 1960. מספר זה למדתי רבות על הבעיה הגדונה; ואם מזכיר אני להלן רק כמה מקרים, שדומני כדאי לבדוק בהם את הנאמר שם לפי הכתוב אצלנו — הריני עושה זאת רק מחמת החידוש שבדבר. גם עניינים אלה יידונו בהרחבה בדין־חשבון הסופי.

רישום הקרקעות ודרכי השקייתן. התאריך של שטר-המתנה ניתן בראשו בלשון זו:

"על הפטות ליקיס קטוליס סורס תנינותא²⁰ ומרקס אורליס אנטונינס²¹ שנת תלת לאוטוקרטור קסר טרינס הדרינס סבסטס ועל מגין הפרכיה דא בעשרין וארבעה בתמוז שנת עשר וחמש"; כלומר, 13 ביולי שנת 120. הנוסח הארמי הוא בעצם העתק מדויק של נוסח התאריך בתעודות היווניות של אותו ארכיון (ראה להלן, "השטרות היווניים"), בהבדל אחד, והוא, שהפרובינקיה ערביה אינה נזכרת בשמה המלא. השטר נכתב ב"מחוז עגלתין", והרכוש הנדון בשטר נמצא ב"מחוזא", שלפי השטרות היווניים נקרא גם $\omega\mu\eta\ \text{Μαωζα}$ (ראה להלן, "השטרות היווניים"). בתעודות היווניות מוגדרת תמיד Μαωζα כחלק מתחום צוער, ואילו איזור זה, הנמנה עם מונחי הארגון הרומי, אינו מופיע כלל בתעודות הנבטיות, הארמיות והעבריות, ובמקומו בא תמיד "מחוז עגלתין", שהוא, כנראה, השם המקומי הקדום²². על בעיית "מחוז עגלתין" ידובר להלן, בדיון על השטרות העבריים מעין-גדי. השטר פותח בציון העובדה, שכל הרכוש המפורט ניתן על-ידי שמעון, כ"מתנת עלם", למרים. וזה המשכו: "מן רעותי אנה שמעון בן מנחם די עמר במחוזא (יהב) לכי אנתי מרים אנתתי ברתי יוסף בר מנשה ית כל מה די איתי לי במחוזא".

20. היינו: L. Catilius Severus Iulianus Claudius Reginus II. וראה: A. Degrassi, *I Fasti Consolari etc.*, Roma 1952, p. 35, year 120 C. E.

21. היינו: T. Avrelius Fulvus Boionius Arrius Antoninus (שם).

22. אף השטר הנבטי מהמערה שלנו, שנמצא עכשיו בירדן ופורסם על-ידי סטארקי (ראה למעלה, הערה 3), הותקן במחוז עגלתין, ואף הוא דן (לפי הקטעים היווניים שבידי הירדנים) ב- Μαωζα (שם, עמ' 167). בעצם עברה גינה זו במרוצת-הזמן לרשותו של יהודה בן-אלעזר, בעלה השני של בבתא, וממנו, לאחר מותו, לידי בבתא. יחד עם גינות אחרות, כמצוין בתעודות 19 ו-20 שלנו: $\Gamma\alpha\nu\alpha\theta\ \text{Νικααρχος}$. על-פי התעודות הנבטיות שברשותנו, שנשתמרו במצב טוב יחסית, אפשר, כמדומה, לתקן באי-אלה מקומות את קריאותיו המצוינות של סטארקי. למשל, בעמ' 164, קטע A, שורה 10, במקום: "פ₂ עון, צריך להיות: "בפרעון"; וכן במקום: "בפכעונא", צריך להיות: "בפרעונא". שם, קטע B, שורה 1, במקום: "וענזו. שגיא", צריך להיות: "זעיר ושגיא". וכן שם, שורה 2, במקום: ["ע₁ ר ושגיא", צריך להיות: "זעיר ושגיא". שם, שורה 7, במקום: "יחלי ה", צריך להיות "חליקה" (היינו: נוהג, חוק); תיקונים קטנים נוספים יובאו בדיון-השבון הסופי.

לאחר פירוט כללי של סוגי הקניין (בתים, חצרות, גינות וכיו"ב) — קובע השטר, ששמעון נותן למרים לא רק את הרכוש שבידה, אלא אף את זה שיתווסף לו בעתיד: "עם כל די אקנא ויהוא לי מן כען יהבת לכי מתנת עלם". לפנינו ראייה ברורה לכך, שהיתה אפשרות להעניק בשטר־מתנה גם רכוש שלא היה בנמצא בשעת כתיבתו²³.

בהמשך הדברים בא פירוט כל הרכוש, הניתן במפורש, חלקה־חלקה, תוך ציון שכניה מארבע רוחותיה. מעניינת היא השיטה של קביעת זכויות־המים, שהן חלק מן הבעלות על הגינה (דבר הבא על ביטוי אף בשטרות הנבטיים שנזכרו למעלה), למשל, "ענימיה (של הגינה) יום ארבעה בשבה שעה חדה", כלומר, העונות של זכות־ההשקיה²⁴.

עם סיום פירוט החלקות והרכוש מציינת התעודה את התנאים שלפיהם הוענקה המתנה:

1. לנותן שמורות זכויות־השימוש בפירות וניהול הרכוש עד מותו: "על אסרה די אהוה אכל ומחסן ופרע ופרעון מלכהון ומעמר בדרתא ובתיא אנון כל יומי חיי".

2. מרים תוסיף לשמשו כאשה, כפי שנהגה עד כה: "די תהוין אנתתי כקדמותא ומשמשה יתי מן קצת מתנתא דא עד יום די אהך לבית עלמי"²⁵.

3. אם תתאלמן בתם בבתא — תהיה לה הזכות לגור באחד הבתים המוגדרים בשטר־המתנה; ולזכות זו של "בית־אלמנות" יהא תוקף כל עוד אין לה בעל. אם תינשא מחדש — תפקע זכות זו²⁶.

השטר עשיר ביותר בנסחי הגנה על המקבלת ויורשיה בפני כל התביעות האפשריות וכן בהגדרות זכותה וסמכותה של המקבלת, אך קצר המצע מלדון

23. אולם ראה: Yaron, *op. cit.*, p. 55

24. על־סמך התעודה שלנו פירש עכשיו הפרופ' ליברמן את הנאמר בתוספתא, מועד (וראה בכרך שייצא לאור בקרוב, עמ' 1228): "מוכר אדם עינתו (ובכ"ע עונתו) של מים לגוי ומחליף עמו משבת למוצאי שבת ואינו חושש"; כלומר: מכיוון שזכויות־המים עברו יחד עם הקרקע, הרי ודאי רבו המקרים שבהם קנו או חכרו יהודים גינות, שזכות־השימוש במים שלהם הופעלה בשבתות.

25. כלומר, שמעון נהג בתנאי זה כדרך "הפיקחים", כפי שנאמר בכתובות יא. ב: "הפיקחים היו כותבין על מנת שאהא זן את בתך חמש שנים כל זמן שאת עמי".

26. והשווה: תוספתא, כתובות יא. ח: "האומר תנו בית ארמלות לבתי... אין נותנים לה, אלא אם כן קיבלה עליה לישב בתוכו, ויכולין יורשין לעכב על ידה שמא תשכירנו לאחר, לפיכך אם מתה הן יורשין אותה".

בכך כאן. לסוף מעניין לציין, ששטר־המתנה הנדון מתיר לנותן למכור מרכושו בחייו כל מה שיידרש ל"פרנוס נפשי". שטר־המתנה היה, כמובן, מסמך מחייב, שאין לחזור ממנו, אולם לנותן היתה האפשרות להתנות בו כל תנאי רצוי לו.²⁷

תעודה 7 — כתובת בבתא

לכתובה זו, המשלימה את שתי הכתובות שפורסמו על־ידי מיליק²⁸, נודעת חשיבות מחמת תאריכה הקדום ומחמת נסחיה. היא לא נשתמרה בשלמות, אך מצבה טוב הרבה יותר מאלו שנמצאו במורבעת, ובאמצעותה ניתן אף לתקן כמה מהשלמותיו של מיליק.

ראשיתה של הכתובה כורסמה, אולם נשארו שרידים מנוסח התאריך: "... על הפטות". כן שרדו על צדה השני שיירי הכותרת: "כתבת בבתא ברת שמעון".

כתובה זו היא מנישואיה של בבתא לבעלה השני, יהודה בר־אלעזר (ראה: "השטרות היווניים"), כפי שניתן להסיק מהסכום הנזכר בה: "צורין מאה"²⁹, כלומר, כדין אלמנה או גרושה. בעיקרו של דבר מופיעים כאן כל נסחי־הכתובה הנמצאים בכתובות, פרק ד, היינו, סעיפי "כתובת בנין דכרין",

27. וראה: חושן משפט, רנו, ס"ק, ז: "ואם כתב לו מהיום אם לא אחזור בי עד לאחר מיתה, ודאי הוא לגמרי כמתנת שכ"מ ויכול לחזור בו כל ימי חייו אף מן הגוף". נסחים דומים לשלנו נמצאו גם בכמה שטר־מתנה מימי־הביניים. והשווה, למשל, במיוחד שטר קלד ב"אוצר השטרות" (אשר גולאק, ירושלים תרפ"ו, עמ' 119): "מהיום ולאחר מיתה, אם לא יזכני ה'. [כ]שלא אצטרך למכרם מחמת דוחק מזונות או דוחק אחר לסבת מה שיהא הכל שלו מהיום ולאחר מיתה. ואם אצטרך מחמת דוחק למכור קצתם, אני משאיר לעצמי כך וכך למכור לו או לאחר, ואם לא אצטרך למכור — אני נתן לו הכל במתנה גמורה מהיום ולאחר מיתה". ויש עוד כמה שטרות מסוג זה. שטר־המתנה של אבי בבתא מוכיח, ששיטה זו היא קדומה, והדבר לא עמד בסתירה — אם הוכנס התנאי לגוף שטר־

המתנה — לחוסר־האפשרות של הנותן לחזור בו. ראה: Yaron, *op. cit.*, p. 53

DJD, II, 1961, Nos. 20–21.²⁸

29. על הכסף הצורי, בחיובים של התורה — מכאן, שבכתובה הנדונה נתבססו על כך שהיא מדאורייתא — ראה: שאול ליברמן, תוספת ראשונים, חלק ב, עמ' 45. ועוד נדון בכך בהרחבה בדין־וחשבון הסופי. שהכתובה היא מנישואיה עם יהודה — ניתן להיווכח אף מתוך הכתב עצמו, שהוא של יהודה, כפי שנשתמר בקטעים הארמיים שבשולי התעודות היווניות שנכתבו על־ידיו.

"בנין נוקבן" "ואם תשתביין" — אמנם בהבדלים קטנים, אך מעניינים. בדרך כלל תואמים הבדלים אלה את נוסח ה"כתובה הירושלמית" וכתובות דומות מטיפוס זה³⁰, שעליהן נעמוד בדין־וחשבון הסופי. מן הראוי לציין כאן שתי נקודות נוספות בקשר לכתובה הנדונה. ראשית, המשפט הפותח הוא: "[תהיין לי] לאנת[ו כדי]ן³¹ מושה ויהודאי". הואיל וכתובה זו היא משנת 128, לערך, ועל־כל־פנים לא יאוחר משנת 130³² — כלומר, לפני הופעת ברכוכבא — הרי ניתן לשער, שמטעמים פוליטיים ודתיים לא הוכנס הנוסח המקובל "מושה וישראל" אלא בימי ברכוכבא, או אף לאחר־מכן. חיזוק להשערה זו נמצא במשנה שבירושלמי, כתובות, פרק רביעי, הלכה ה, על ימי הלל הזקן: "ומצאו כתוב בהן לכשתיכנסי לביתי תהיין לי לאנתו כדת מושה ויהודאי"; וכן במשנה ז, ו: "ואלו יוצאות שלא בכתובה העוברת על דת משה ויהודים". ושנית, הכתובה הנדונה נרשמה כנוסח יהודה ולא כנוסח ירושלים והגליל. על כך מעידים הדברים הבאים בכתובתנו: "ואם אנה[א]הך [ב]י[ת] עלמי קדמך תה[וי]ן [יתבא] ומתזנן (!) מן ביתי ומן נכסי עד זמן די יצבון י[רת]י למנתן לך דמי כתבתך". והשווה לכך את הנאמר בכתובות ד, יא—יב: "ואת תהויין יתבה בביתי ומתזנה מן נכסיי כל ימי מגר ארמלותיך בביתי, חיוב, שהוא תנאי בית דין. כך היו אנשי ירושלים כותבין, ואנשי הגליל היו כותבין כאנשי ירושלב, וביהודה היו כותבין: 'עד שירצו הירושים ליתן לה כתובתה'..."

תעודה 8 — מכירת יין

זהו שטר־מכירה ארמי בכתב קורסיבי, הקשור ברכושה של משפחת בבתא, ותאריכו הארמי ניתן — בדומה לזה שבשטר־המתנה, אף־כי בצורה מקוצרת — לפי הנוסח המשולש: שנת הקונסולים, הקיסר וההיפארכיה. השנה החמישית להדריאנוס מקבילה לשנה השבע־עשרה להיפארכיה, היא שנת הקונסולים: "על הפטות [] ס אוילה [ופנ]סא", כלומר, שנת 122³³. בין השאר ראויה

30. ראה: שמחה אסף, בטולה של כתובת בנין דכרין, הצופה להכמת ישראל, 1926, עמ' 18 ואילך.

31. כך גם בכתובה ממורבעת שפרסם מיליק, שם, מספר 20, אלא שהמשך המשפט לא נשתמר. 32. כפי שניתן ללמוד מ"השטרות היווניים".

33. ראה: *I. Fasti Consolari*, עמ' 36, שנת 122. *M. (M) Acilius Aviola*; *Correllius Pansa*

לציון העובדה, שכאן, כבתעודות הנבטיות, מוגדר עניין הקנס במקרה של הפרת החוזה, אלא שבמקום המלך הנבטי נזכר, כמובן, הקיסר: "ולמרנא קיסר כות". כמה תעודות נבטיות וארמיות נוספות דנות בענייני מכירת תמרים ונכסים, אך מקוצר המצע נפסח עליהן.

שאר התעודות

הידיעות ההיסטוריות, הגיאוגרפיות והאחרות שמקורן בשטרות היווניים, הקשורים במשפחתה של בבתא, סוכמו בעיקרן על־ידי הפרופ' פולוצקי במאמר הנזכר. בתשע מתעודות אלו ניתן, כאמור, האישור לתמצית השטר על־ידי הנוגעים בדבר, איש־איש בלשונו, אם בארמית או בנבטית. לא נוכל לעמוד כאן על טכסטים אלה, שכן הדבר קשור לדיון בפאפירוסים היווניים³⁴. כדאי רק להעיר, שאף־על־פי שאותן תעודות קצרות יחסית, נודעת להן חשיבות מרובה, שכן כלולים בהן המונחים המשפטיים היווניים בארמית, והוא הדין לגבי הטראנסקריפציה של שמות הנוגעים בדבר. נציין, למשל, שה"אפיטרופוס" המשפטי של בבתא מכונה דרך־קבע ביוונית במונח *ἐπίτροπος* (ראה: "השטרות היוונים", שנה 125), ואילו בתרגום הארמי כינויו הוא "אדון", שהוא, כמובן, התרגום המילולי של *κύριος*, שהיה המונח הטכני הספציפי לאפיטרופוסים של נשים³⁵. לעומת זה, כשהדברים אמורים באפי־טרופוסים של יתומים — נזקק התרגום הארמי לאותו מונח ("אפטרפא דית־מא"³⁶), שכן בארמית הארצישראלית בתקופה זו נזקקו לאפיטרופוס רק במשמעות זו.

משפחת בבתא

אפשר לשחזר בפרטות את פרשת־החיים של בבתא ומשפחתה על־יסוד התעודות הארמיות, הנבטיות והיווניות (על עיקרי פרטים אלו, כפי שמש־תקפים בתעודות היווניות — ראה להלן, סקירתו של הפרופ' פולוצקי). לשם

34. בדיון־השבון הסופי תובאנה כל התעודות של בבתא, לפי סדרן הכרונולוגי, ובו נדון בפרטות בתוספות הארמיות והנבטיות.

35. וראה: R. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri*², Warszawa 1955, pp. 170 ff.

36. על אפטרפא ראה: S. Lieberman, *Greek in Jewish Palestine*, New-York 1942, p. 13

הסברת הדברים שכבר נאמרו למעלה ושייאמרו להלן על נושא זה, נתאר את תולדות משפחת בבתא בצורת "אילן־יוחסין", בתוספת ביאורים לכמה מן הבעיות הכרוכות בכך.

בארכיון של בבתא נמצאות תעודות על ארבע משפחות, שבפרקיזמן שונים עמדו בקשרי־נישואים:

א. משפחת בבתא. הוריה, שמעון ומרים, גרו במחוזא. שמעון העניק את כל נכסיו לאשתו מרים, ולאחר־מכן (עם פטירת האם?) עברו אלה לבבתא. חלק מאותם נכסים נזכר בתעודה של מפקד הקרקעות, שבה מצהירה בבתא על רכושה.

ב. משפחת כתושיון. מוצאה של משפחה גדולה זו הוא מעין־גדי, ובעצם היא־היא המקשרת בין שאר המשפחות. אחד מבניה, ישוע בר־אלעזר (המכונה כתושיון), הוא בעלה הראשון של בבתא, שמת בשנת 124, לערך, היא השנה שבה נתמנו האפיטרופסים הראשונים לבנה מבעלה זה, שאף שמו הוא ישוע. בעלה הראשון הנ"ל היה נשוי גם לאשה שנייה, ששמה אינו ידוע לנו, ומנישואים אלה נולדו כמה בנים, המכונים "היתומים של ישוע בר אלעזר". לאחר מות בעלה הראשון גישאה בבתא שנית ליהודה בן־אלעזר, שהיה תושב עין־גדי שעבר לגור במחוזא. יהודה זה מת זמן קצר ביותר לאחר הנישואים והשאיר לבבתא רכוש גדול, שאותו תובעים גם היתומים של בעלה הראשון, שכן רכוש זה שייך בעיקרו לאבי המשפחה של שני בעליה. אלעזר בן־יהודה.

ג. משפחת בעין. יהודה, בעלה השני של בבתא, היה נשוי, לפני נישואיו עם בבתא, עם אשה אחרת מעין־גדי, ששמה היה מרים בת־בעין, (*Μαριάμη Βεΐαβοῦ* — וראה להלן, "השטרות היווניים"). שם משפחתו או שם אביו של יהונתן, מקבל המכתבים מבר־כוכבא, נכתב באותה צורה גם באחד המכתבים היווניים, שיש לקרוא את תחילתו כך: *Σου[.]αίος Ἰωνάθην*: *Be[ia]voῦ καὶ Μασαβαλα χείρειν*. כנראה, נולדה לו מאשה זו בת בשם שלמציון. מרים בת־בעין היא גורם חשוב להסברת קשרי המשפחות ולהבנת סופה של בבתא במערה. כזכור, מופנות איגרות בר־כוכבא אל יהונתן בן בעין, שהוא אחיה של מרים, או — לפחות — בן לאותה משפחה. משפחת בעין ישבה אפוא בעין־גדי לפני מרד בר־כוכבא; ולא מקרה הוא, כנראה, שהאחראי למקום, שנתמנה לאחר פרוץ המרד, היה בן המקום (בתעודה מימי בר־כוכבא נזכרת חלקת־קרקע בעין־גדי, שהיא קניינו של בעין). קשר זה

בין בבתא לבין משפחות בעין וכתושיון עשוי להסביר לנו את הדרך שבה הגיעה, בסופו של דבר — לאחר שנמלטה ממחוזא לעין־גדי — לאותה מערה, שאליה נמלטו יהונתן בן־בעין ומסבלה, ובה מצאה, כנראה, את מותה. ד. משפחת קימבר. בתה של שלמציון נישאה לפני מות אביה, יהודה, לבן משפחה אחרת, אף הוא מעין־גדי, ושמו יהודה בן־חנניה בן־סומלא, שהיה מכונה קימבר, כפי שמעידה תעודת־הנישואים. שלמציון זו ירשה מאביה רכוש מסוים בעין־גדי, ואף אפיטרופסי היתומים של בני דודה (ישוע בר־אלעזר) ויתרו לטובתה על חלק מרכושם.

הבעיה המרכזית בהבנת קשרי המשפחה הנ"ל היא הזיקה בין בעלה הראשון של בבתא לבין בעלה השני. שניהם הם בני אלעזר ממשפחת כתושיון; ואם נניח, שהיו אחים, הרי נהיה אנוסים לבוא לכלל מסקנה, שבבתא, שהיה לה בן מבעלה הראשון, נישאה לאחר־מכן לאחיו — דבר שקשה ביותר להעלותו על הדעת. לפיכך יש לשער, שישוע אינו אחיו של יהודה, אלא בן אחיו, ששמו היה אלעזר, כשם אביהם של יהודה ושלו (תופעה זו, היינו, קריאת שם אחד הבנים על שם האב ושם בן אחר על שם הסב, שכיחה ביותר בתעודות). במקרה זה נישאה בבתא, לאחר מות בעלה הראשון, לדודו הזקן של בעלה, ששימש, כפי שמוכיחות התעודות, מעין אפיטרופוס לרכושה מיד לאחר מות בעלה הראשון. בתעודות מימי בר־כוכבא (ראה להלן) תופס מקום חשוב ביותר בעל נכסים רבים בעין־גדי בשם אלעזר בר־אלעזר בר־חיטא. אם יש איזה קשר שהוא בין "חיטא" לבין הצורה היוונית "כתושיון" — הרי לא מן הנמנע, שאלעזר בר־אלעזר זה הוא אביו של ישוע, בעלה הראשון של בבתא. בדיון־חשבון הסופי ידובר בהרחבה על בעיות אלו ועל התעודות עצמן, המסבירות את קשרי־המשפחה המסועפים של בבתא בצורה ברורה, בלוויית תאריכים מדויקים.

ג. התעודות מימי בר־כוכבא

כאמור, התעודה האחרונה בארכיון של בבתא היא מה־19 באוגוסט שנת 132; ותאריך זה חל בשלב הראשון של מרד בר־כוכבא. יש להניח, שמיד לאחר־מכן נאלצה בבתא לעבור לעין־גדי.

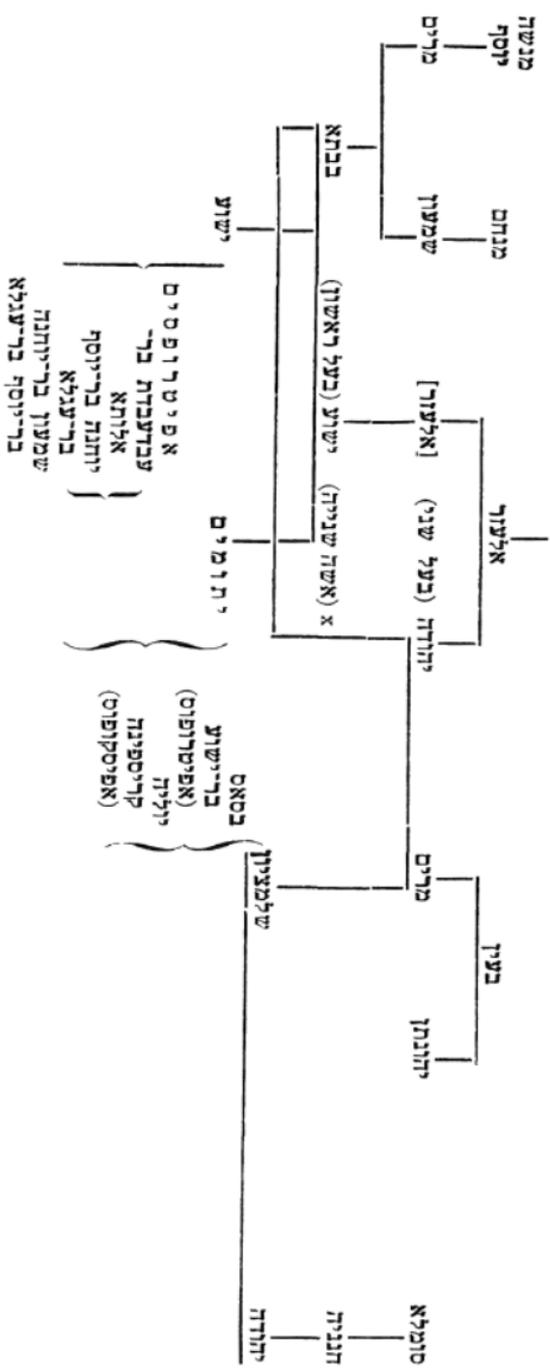
בלוקוס 61 (ראה למעלה), בקרבת הנאד עם תעודותיה של בבתא, נתגלה, כאמור, צרור של שש תעודות, שהיו — כנראה — בנרתיק־עור מיוחד. צרור זה, שאין לו שייכות לארכיון של בבתא, הוא כולו מתקופת בר־כוכבא ונכתב

משפחת בבתא

משפחת כתרשירון

משפחת בעיר

משפחת קימבר

י י י י י

בעין־גדי. זהו אוסף־החומר החשוב ביותר שנתגלה עד כה, שכן ניתן ללמוד ממנו רבות על תקופתו של ברכוכבא, מבחינה מנהלית, משפטית ולשונית.

תעודה 42

זוהי התעודה הקדומה ביותר, שאינה אלא שטר פשוט, כתוב ארמית בכתב מרושל, אם־כי רהוט. תאריכה הוא: "בחד לאיר שנת חדא לגאלת ישראל ע[יד? שמעון] בר כוסבא נשיא ישראל". בשטר זה מחכירים שני פרנסיו של ברכוכבא, יהונן בן [] וחורין בן־ישמעאל, חלקת־קרקע בסכום של 650 זוזים לשנה. סכום גדול זה שולם תמורת חכירה שלמה של כל מה שיש בחלקה, לרבות זכויות־ההשקיה: "ועני מיה כדי חזא להון..."/, היינו: כראוי, כמגיע³⁷. נוסח זה מופיע גם בשטרות הנבטיים. סידורי ההשקיה בעין־גדי — ממימי המעינות, שזרמו מהמורדות בתעלות מיוחדות — היו אפוא משוכללים ביותר, וחולקו לכל גינה, לפי מכסות מיוחדות.

החווה נכנס לתקפו מיום התאריך שבראשו, והחוכר מתחייב לשלם את דמי־החכירה בשלושה תשלומים בשנה — של 300, 250 ו־100 זוזים. התעודה מציינת אף את מועדי התשלומים; ודומני, שבעזרתם נוכל לעמוד על הזיקה בין השנים החקלאיות לבין מניין שנותיו של ברכוכבא. השטר חתום בפניו (כנהוג בשטרות הפשוטים) על־ידי שני הפרנסים. החותמים "על נפשם" בכתב גם ביותר.

תעודה 43

אף תעודה זו היא מהשנה הראשונה לברכוכבא וכתובה ארמית על־גבי פאפירוס מרובע וקטן (8×9 ס"מ). זוהי קבלה מאת הפרנס חורין בן־ישמעאל לאליעזר בן־שמואל (ראה להלן) על תשלום של 39 דינרים, כדמי־חכירה "די חכר מן שמעון בר כוסבה"³⁸.

³⁷ כך יש לקרוא, כמדומני, אף בכמה מהשטרות ממורבעת. במס' 19, במקום "אחלה לכי שטרה כדי היא", צריך להיות: "כדי חזא". והוא הדין בשטרות 20 ו־21 (שורה 20).

³⁸ בתעודה זו ובתעודות הבאות נזקקים הכותבים למונח חכירה, אף־על־פי שדמי־החכירה הם בכסף ממש ולא בפירות. וראה: תוספתא, דמאי ו, ב — "מה בין שוכר לחוכר? השוכר במעות והחוכר בפירות". והשווה גם: ירושלמי, דמאי פ"ו, הלכה א.

זהו פאפירוס בגודל של 10×27 ס"מ, המחזיק 33 שורות של כתב. תעודה זו וכן התעודות 45 ו-46 כתובות עברית בכתב-סופרים מעולה ונשתמרו במצב מצוי. שלשתן נכתבו על-ידי סופר אחד, בהפרשי-זמן קטנים ביותר. התעודות עשירות באינפורמציה בעניינים מנהליים, כלכליים, טופוגראפיים, משפטיים ולשוניים, ולא נוכל לגעת בהן כאן אלא בקצרה.

התעודה הנדונה פותחת בשורות הבאות (לוח לב, 3): "בעשרים ושמנה למרחשון שנת שלוש לשמעון בן כוסבא נשיא ישראל בעין גדי". ממנה ומהתעודות הבאות (וכן מהתעודות הנבטיות והיווניות) אפשר להסיק, שלשם המקום, הבא לאחר התאריך, אין זיקה לשמעון בן-כוסבא (או למלך), אלא הוא מציין את מקום הוצאת השטר; ופירושו הדבר, שיש לשים נקודת-הפסק לאחר המלים "נשיא ישראל"³⁹.

בשטר נדונה חלוקת קרקעות, שנחכרו במשותף על-ידי ארבעה אנשים מאת פרנסו של שמעון בן-כוסבא. שניים הם תושבי עין-גדי, ואילו השניים האחרים הם מן הלוחית שבמחוז עגלתין, היושבים עכשיו בעין-גדי:

רצו וחלקו בינותים מן רצונם ×

היום הזה אלעזר בן אלעזר בן חיטא ואליעזר בן שמואל

שניהם מן עין גדי ותחנה בן שמעון ואלמא בן יהודה

שניהם מן הלוחית שבמחוז עגלתין יושבים בעין ×

גדי תמקומות שחכרו מן יהונתן בן מהנים פרנסו

של שמעון בן כוסבא נשיא ישראל בעין גדי.

אלעזר בן-אלעזר בן-חיטא הוא בן משפחת חיטא, שרבות מקרקעות עין-גדי היו חכורות בידיה. אלעזר בן-חיטא משמש נושא לאחד המכתבים, שבו מצווה בן-כוסבא לשלחו אליו מיד לפני שבת ולהחריט את נכסיו⁴⁰, ואילו בן-משפחה אחר, הוא חנניה בן-חיטא, אף הוא בעל-נכסים בעין-גדי, נזכר בתעודה 46. ייתכן, כי משפחה זו זהה עם משפחת אלעזר בן-אלעזר כתושיון.

39. מכאן ברור — והדבר אינו טעון ראיה נוספת — שכך יש להבין גם את השטר ממורבעת (תעודה 24), כלומר, ש"הרודיס" הוא מקום הוצאת השטר, ולא מקום-מושביו של בן-כוסבא. וראה מה שכתבתי בעניין זה ב-*IEJ*, 1961, p. 51.

40. שם, עמ' 44—45.

הנזכרת בתעודות שבארכיון בבתא (ראה למעלה). תחנה בן־שמעון ממחוז עגלתין היא הצורה העברית של *Θεσπυῶς Σίμωνος*, שם לבלרה של מחוזא, שכתב חלק ניכר מהתעודות היווניות של בבתא. אמנם אין הכרח להניח, שמדובר באותו איש. חשיבות מיוחדת נודעת לציון מקום־מוצאם של שני השותפים — מן הלוחית שבמחוז עגלתין. אין ספק, שהלוחית היא זו הנזכרת במשא מואב שבישעיהו טו: "לבי למואב יזעק בריחה עד צער עגלת שלשיה כי מעלה הלוחית בבכי יעלה בו"⁴¹. הזכרת צער ועגלת שלשיה בצמוד ללוחית מאפשרת בדיקה מחודשת של המקורות התנ"כיים ושל כתבי יוסף בן־מתתיהו ואבות־הכנסייה, בקשר לזיהוי כמה מן המקומות האלה במואב. הדבר ייעשה בדין־וחשבון הסופי, בשעת הדיון ב"שטרות היווניים", שלפיהם, כאמור, כלולה מחוזא (שבמחוז עגלתין בתעודות הנבטיות והאר־מיות) בתחומי צוער. מכל־מקום ברור, שמחוז עגלתין הוא האיזור הדרומי־מזרחי של ים־המלח, ושם — בין צוער לרבת־מואב — נמצאת גם הלוחית⁴². עצם העובדה, שבימי המרד נתקבצו בעין־גדי יהודים (בבתא ובני משפחתה) מן הלוחית ומסביבות צוער, מעידה, כנראה, שסביבות אלו לא היו כפופות לשלטונו של ברכוכבא, ותושביהן היהודיים נאלצו להימלט ליהודה.

העובדה המעניינת השנייה בקטע שהובא למעלה נוגעת לארגון המנהלי של ממשלת ברכוכבא. כבר עמדנו על הזכרת קרקעות המדינה על־פי התעודה שנתגלתה במורבעת, ואילו כאן נתקלים אנו ב"הונתן בן מתנים", שתארו הרשמי הוא: "פרנסו של שמעון בן כוסבא נשיא ישראל בעין־גדי"⁴³.

41. וראה גם ירמיהו מח, ה.

42. כמוגדר אף באונומאסטיקון: *Λουειθά* (וראה: מ. אבי־יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ־ישראל, 1949, עמ' 159; Abel, *Géographie*, II, p. 370) שבין צוער לרבת־מואב. "לחיתו" נזכרת גם בכתובת נבטית, שנתגלתה בסביבת מידבא; וראה שם. השערתו של י. קוטשר (ידיעות, כה, תשכ"א, עמ' 160 ואילך), שיש קשר בין מחוז עגלתין לבין תל אל־עג'ול שמדרום לעזה, נופלת אפוא מאליה. אם יש קשר בין מחוז עגלתין לעין עגלים שבנבואתו המפורסמת של יחזקאל על ים־המלח (מז, י: "והיה ועמדו עליו דיגים מעין גדי ועד עין עגלים") — הרי משמעות דבריו היא, שהים ירפא "מחוף אל חוף" — תמונה מאוד ציורית ומובנת — ואין צורך לחפש את עין עגלים בחוף המערבי (לאחרונה הוצע לזהותו עם עין־פשח'ה), ויהוי הממעט את דמותם של דברי החזון לחוף המערבי בלבד.

43. עכשיו אפשר לקבוע בוודאות, שאחד המכתבים שנתגלו במורבעת (מס' 46)

משמע, שפרנסי עין-גדי מהשנה הראשונה (ראה למעלה, תעודה 42) לא שימשו עוד בתפקיד זה בשנה השלישית.

התעודה מגדירה במדויק את שמות הקרקעות ואת כל הקשור בהן במונחים מובהקים של לשון המשנה (לרבות מונחים שלא היו ידועים לנו עד כה); מציינת אלו קרקעות נפלו בחלקם של שני הראשונים, ואלו בחלקם של שני האחרונים; ואף קובעת את סדרי התשלומים החדשים לאחר החלוקה. שני הראשונים ישלמו את מחצית הסכום הקודם — "חסר דינרין ששה עשר שהם סלעים ארבע", ואילו שני האחרונים — "שוקלים תחצי הכסף הלז ויתר הימנו עוד דינרין ששה עשר שהם סלעים ארבע"⁴⁴.

התעודה מסתיימת בציון הגבלות מסוימות, החלות על החוכרים. חתמו עליה ארבעת החוכרים ושלושה עדים, ואלה האחרונים בדרך זו: "יהודה בן יוסף עד" וכו', זה מתחת לזה.

במיוחד מעניינת דרך החתימה של ארבעת החוכרים. הראשון חותם במר ידיו בכתב גס ביותר: "אלעזר בר אלעזר על נפשו", ואילו שלושת הנותנים לא היו מסוגלים לחתום בעצם ידם, ועל-כן נוסח חתימתם הוא: "תחנה בן שמעון על נפשו כתב סטן בן שמעון מאמרה", או: "אלמה בן יהודה על נפשו

ושגשלה מעין-גדי על-ידי "יהונתן בר מ. []" נכתב בעצם על-ידי יהונתן בן-מחנים. בדיקת הצילום (*DJD*, II, Pl. XLVII) מוכיחה בבירור, שלאחר המ"ם נשתויו שרידי ה"ת. מעניין לציין, שכבר מיליק שיער — אף-כי בהסתייגות, כמובן — עד לפני שנתגלתה התעודה שלנו, שיהונתן זה היה הפרנס של עין-גדי (שם, עמ' 166). פרנס זה היה אחראי לענייני עין-גדי הכפר (וראה הפרנסים של בית משכו). לעומת זה נדמה, שיהונתן בר-בעין ומסבלה בר-שמעון היו אחראים על הטופארכיה של עין גדי. על-כל-פנים, פעילותם הקיפה גם את תקוע ומקומות אחרים, כפי שאפשר ללמוד מן האיגרות (ראה: *IEJ*, 1961, p. 51). בתעודה היוונית משנת 127 (מפקד הקר קעות) נאמר, שמוצאו של יהודה בר-אלעזר (בעלה השני של בתא) הוא מן הכפר עין-גדי בטופארכיה של יריחו אשר ביהודה. מכאן יש להסיק, שבתקופה שבין החורבן לבין מרד בר-כוכבא לא היתה עוד עין-גדי מרכז של טופארכיה; ואילו בסי בר-כוכבא "הוחזרה העטרה לישנה", ועין-גדי נהפכה שוב למרכז של טופארכיה. כפי שהיה הדבר בתקופה שלפני החורבן. מצבה של עין-גדי לפני החורבן ולאחרי נחברר גם בעקבות בדיקה מהודשת של עדויות יוסף בן-מתתיהו ופליניוס, שנעשה על-ידי הפרופ' מור, ועל כך — בדין-וחשבון הסופי.

44. והשווה את הנוסח הארמי שנשתמר בבבא בתרא י: "כתב בו זוזין ... דאנן סלעין ...". וכן בכמה מהתעודות הארמיות שלנו ובאלו ממורבעת.

כתב יהוסף בן שמעון ממרה". הוא הדין באליעזר בן־שמואל, שבמקומו חותם מסבלה בן־שמעון, הנזכר באיגרות בר־כוכבא⁴⁵.

מכאן, כמו מכל שאר התעודות (וראה למעלה, בתיאור הכללי של השטרות), יש להסיק, שהמונח "על נפשו" אינו מציין, שהחתימה היא בעצם יד הכותב, אלא שהחותם הוא אחד מנושאי השטר, בהבדל מהעדים⁴⁶. בעיקר נודעת חשיבות לביטוי: "כתב פלוני בן אלמוני מאמרה" (או: "ממרה"), כלומר, שהשם השני לאחר המלה "כתב" מציין את האיש שכתב מה"אמר" של בעל הדבר, מפיו ומדברו⁴⁷.

הואיל והחתימות בתעודה שלנו נשתמרו במצב טוב, אפשר לתקן בעזרת הנוסח הנ"ל כמה מקריאותיו של מיליק; ובמיוחד חשוב הדבר בקשר לתעודה 24 המפורסמת ממורבעת, שכבר הזכרנוה למעלה. מיליק השלים את סיומה של העמודה C כך:

חליפה בן יהוסף על נפשה

[שמעון [בן כוס] ב[א מן] מאמרה.

ותרגם: "Halipha fils de Yoseph, pour lui-même; Sim'on fils de Kosba, par son ordre". ובדברי ההסבר (עמ' 129) מפרש הוא: "Sim'on (pour) ben Kosba (a signé Hillel ben Garis) par ordre". והשלמה הנ"ל של מיליק, הרי, בהתאם לנוסח שלנו, היה פירוש הדבר, שבר־כוכבא חתם במקום חליפה בן־יהוסף! עכשיו אין ספק, שיש להשלים כדלקמן:

חליפה בן יהוסף על נפשה,

[כתב פלוני בן אלמוני] מאמרה

(כלומר, מה"אמר" של חליפה בן־יהוסף!). דבר זה בולט במיוחד בעמודה D, שהושלמה כך:

נקלה בן יהונתן [ע]ל נפשה כתב

[שמעון בן כוסבא מן מאמרה].

IEJ, 1961, pp. 41 ff. 45

46. וראה גם את המכתב של פרנסי בית משכו: DJD, II, p. 156

47. והשווה את הביטוי: "כתב הושע על פס אחיאב" ודומיו בתעודות יב (Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century*, No. 2, 1.18), אף־כי בחוכן אחר.

וצריך להיות:

נקלה בן יהונתן]ע] ל נפשה, כתב
[פלוגי בן אלמוני מאמרה].

ברוח זו יש לתקן כמה מהקריאות וההשלמות האחרות בתעודות של מורבעת ומן "המקור הבלתי-ידוע"⁴⁸.

תעודה 45

זו כתובה על פאפירוס בגודל 23×5.5 ס"מ, המחזיק 34 שורות כתב. "שטר-הודאה" זה נכתב על-ידי אותו סופר כמה ימים לאחר התעודה 44: "בשנים לכסלו שנת שלוש לשמעון בן כוסבא נשיא ישראל. בעין גדי". אלעזר בר-אלעזר מחכיר לשותפו אליעזר בן-שמאל חלק מה"חכיר" המשותף שלהם: "שותופתי עמך מן החכיר שחכרנו אני ואתה מן יהונתן בר מחנים פרנסו של שמעון בן כוסבא נשיא ישראל". לאחר הגדרת תחומי החכירה והקניית כל הזכויות לחוכר בא ציון משך החכירה: "עד זמן שישלם זמן הגנות של עין גדי הגנות של הירק". לאחר-מכן בזכר גובה דמי-החכירה ו"ניקויו" של

48. להלן כמה מהמקומות הבולטים:

1. תעודה של מכירת בית משנת שלוש, השייכת לאותה קבוצת-תעודות שהכילה את השטרות הנבטיים שפורסמו על-ידי סטארקי. חדר בריהודה מוכר את ביתו לאלעזר בר-אלעזר⁽¹⁾, ואילו אשתו, שלום ברת-שמעון, מתחייבת אף היא בפני הקונה, שלא תהיה לה כל תביעה בקשר למכירה הנדונה. כלומר, מוציאי השטר הם חדר בריהודה ושלום אשתו, החייבים לציין לאחר שמותיהם את המלים "על נפשה". בפרסום הראשון (RB, 61, 1954, pp. 182 ff.) השלים מיליק את החתימות כדלקמן:

15: חדר בר יהודה על [ג]פשה

16: שלום ב[ר]ת שמעון על נפשה כתב

(Salomé fille de Siméon, pour elle-même, a écrit)!

17: אלעזר בר מתתא ממה.

18—20: שמות שלושה עדים.

במהדורה מתוקנת של קריאת השטר הנ"ל קרא מיליק (Biblica, 38, 1957, p. 265) את השורה 17: "אלעזר בר מתתא ספרא". אולם ברור, שיש לקרוא:

15: חדר בן יהודה על [ג]פשה

16: שלום ב[ר]ת שמעון על נפשה, כתב

17: אלעזר בר מתתא מאמרה.

החוכר מכל תביעה הקשורה בשטח החכירה. השטר חתום על-ידי "אלעזר בן אלעזר על נפשה" ושלושה עדים (ביניהם מסבלה בן-שמעון).

תעודה 46

התעודה כתובה על פאפירוס בגודל של 17×15 ס"מ, המחזיק 11 שורות ארוכות. אף "שטר-הודאה" זה נכתב על-ידי אותו סופר ובתאריך אחד עם התעודה 45. שני השותפים כאחד (אלעזר בן-אלעזר בן-חיסא ואליעזר בן-שמואל) מחכירים כמה מהחלקות שנפלו בחלקם לאחר החלוקה (הקרקעות נקובות בשמותיהן) לאדם שלישי, "יעקב בן-שמעון", שהוא ה"מודה" בחכירה. ואף חותם "על נפשה". שטר זה עשיר במיוחד במונחים משפטיים של לשון המשנה, והוא מספק לנו ידיעות על גידולי הפירות בעין-גדי. כך, למשל, מחכירים השניים ליעקב בן-שמעון, בין השאר, את הדקלים בשטח החכירה. מן הראוי לציין, ששטר-החכירה כולל גם "ותדקל הטובה ותחצד שבכפר". שני סוגי-דקלים מעולים אלה ידועים לנו, ממש באותו נוסח וסדר, אף מהמשנה, עבודה זרה א, ה: "אלו דברים אסורים למכור לגוים... ר' מאיר

2. הוא הדין בתעודה אחרת ממקור בלתי-ידוע (*op. cit.*, pp. 245, 255 ff.).

החתימות לא נשתמרו היטב, ויש להשלימן:

15: [אברע] על [נפשה כ]תב

16: [] ... [מאמר]ה

17: ואולי יש להשלים כך אף בהמשך החתימות.

3. בתעודה 18 ממורבעת יש להשלים:

[זכ]ריה בן יהוה[גן על]נפשה

[כת]ב יהוסף ב[ר]... [מאמר]ה

4. בכתובה 21 ממורבעת יש להשלים:

[מנחם בר... על]נפשה

[כתב x בר י]הוסף ממה

[לעיתון ברת... על]נפשה, כת[ב]

[x בר y]ם ממרה.

5. כך, כנראה, יש להשלים את החתימה של התעודה 29 (Pl. XLI, bis):

שפירא ברת ישוע על נפשה, כתב

[x בן y על מאמרה]

ואולי אף תעודה 38.

מובן, שתיקונים אלה אינם גורעים דבר מפענוחיו המזהירים של מיליק; ואילולא השטר שלנו — ספק, אם אפשר היה לתקן את המקומות הנ"ל.

אומר אף דקל טב וחצד⁴⁹ ונקליבס" וגו'. הוטל אפוא איסור על מכירת מיני תמרים יקרים אלה לגויים, כיוון שעכ"ם נהגו להשתמש בהם לצרכי קטורת ומנחה; ואפשר לשער, שההלכה, המובאת למעלה בשם ר' מאיר, מכוונת לעיץ־גדי וסביבותיה, שבהן גדלו סוגי־תמרים אלה⁵⁰. אותן ידיעות, בצירוף אלו שבאחד המכתבים על גידול בשמים בעיץ־גדי, וכן החומר הרב על סוגי התמרים ויבולם, לפי מידות־קרקע מוגדרות, שבתעודות בבתא—עשויות, כמדומה, לאפשר לבעלי־מקצוע לשחזר בבהירות רבה כמה מבעיותיה של חקלאות האיזור.

מאחר שהדברים אמורים כאן לא רק בחכירת גינות־ירק ושדות־תבואה, אלא אף — ובעיקר — בעצי־פרי, מוגדר משך החכירה: "עד שישלם זמן הפירות של עיץ־גדי של הירק ושל האילן". אף תעודה זו מכילה את תנאי התשלום, "ניקוי" החוכר וכיוצא באלה.

בכל שלוש התעודות נזקק הכותב לסימן \times , שהוא כותבו לעתים בסופי השורות, כשהרווח שנותר לא הספיק לכתיבת תיבה שלמה. בדרך זו ביקש למנוע אפשרות של זיוף על־ידי תוספת.

אף לשון התעודות היא, כאמור, עשירה ומעניינת ביותר. אציין כאן רק שתי תופעות, הקשורות בענייני הכתיב וההגיוי: בכל שלוש התעודות נהג הסופר לכתוב את התיבה "את" כדלקמן: תמקומות (= את המקומות); תחכיר המקומות (= את חכיר המקומות); תללו (= את הללו); תחצי הכסף (= את חצי הכסף); ותכל אילן (= ואת כל אילן); ותשאר האילן (= ואת שאר האילן). ועוד. דרך־כתיב זו נוהגת, כאמור, במכתבים העבריים ממורבעת, ואף במכתב העברי שגילינו במערת־האיגרות. ואם שם ניתן היה לשער, שאין דרך־כתיבה זו נוהגת אלא בשימוש הלשון היומיומית, הרי כאן נוקטים בה בשטרות רשמיים, הכתובים ביד סופר מעולה, ולא רק לפני מלים מיוחדות. תופעה שנייה הראויה לציון היא, שהתיבה "של" כתובה תמיד בנפרד, ועל־פירוב אף לפני מלים מיוחדות, כגון "הגנות של הירק", "של הירק ושל האילן וגו'⁵¹.

49. כך לפי כתב־יד קויפמאן והירושלמי, ולא "חצב".

50. כפי שמעיד אף פליניוס. וראה ניתוחה המעמיק של בעיה זו במחקרו של הפרופ' ש. ליברמן: *Palastine in the Third and Fourth Centuries, JQR*, XXXVII, 1, pp. 47 ff.

51. ועיין במיוחד בדברי חנוך ילון על בעיה זו, בהקדמתו לסדר מועד, ששה סדרי משנה, ירושלים—תל־אביב תשי"ב, עמ' כו.

הואיל ורוב התעודות שנתגלו בתיק־העור כתובות לזכותו של אליעזר בן־שמואל, ניתן להניח, שצורר־התעודות הנדון היה שייך לאליעזר זה, שהיה שותפו של אלעזר בן־אלעזר בן־היטא⁵².

סקירה זו וכן סקירתו של הפרופ' פולוצקי (ראה להלן) דנות בהכרח בעיקרי־הדברים בלבד, הן בכל הנוגע לממצא הכללי, הן בקשר לתעודות. חומר עשיר זה, שתאריכיו ניתנים במדויק, עשוי להפיץ אור על הרבה בעיות בתחומים שונים ורחוקים זה מזה (כגון: תעשיית הבדים והצבעים, כלי המתכת, העור והעץ), מצד אחד, ועל מכלול־הבעיות המגוון שניתן ללמוד מן התעודות, מצד שני: על עיך־גדי וסביבותיה; על ממלכת הנבטים; על סדרי השלטון הרומי ערב מלחמת בר־כוכבא; על בר־כוכבא עצמו ומנהלתו; ועל ענייני משפט, היסטוריה, לשון ופאליאוגראפיה.

המחקר המפורט והמדוקדק בכל נושא ונושא הוא בהכרח עניינם של בעלי־מקצוע רבים, ואילו את תפקידנו העיקרי בהכנת הדין־וחשבון הסופי רואה אני, קודם־כל, בהגשת החומר בכללו בצורה אובייקטיבית, על־ידי מספר רב של צילומים, ציורים ותכניות וכן בליוויי הסברים תיאוריים. לגבי התעודות עצמן חובתנו הראשונה היא להציע את פענוחן הנכון, בצירוף תרגום ופירוש קצר יחסית, ולהשאיר את שאר המלאכה לבעלי־המקצוע השונים, איש־איש בשדה פעולתו. תקוותי היא, שהחומר יפורסם בעתיד לא־רחוק בצורה שתאפשר לכל איש־מדע לחקור את החפצים והתעודות שבתחום התעניינותו, כאילו היו בידיו ממש.

52. לא עלה בידי עד כה לפענח עד תומו את השטר הקשור הכלול בתעודה 47, שנתגלתה בתוך קנה־הסוף; אך מתוך החלק שפוענח ניתן להסיק, שאף הוא דן בקניית גינת־ירק בעיך־גדי על־ידי אליעזר. השטר הוא מ־24 לטבת "שנת שלש לשמעון בר כוסבא נשיא ישראל".

בעלה הראשון של בבתא

לאחר השלמת הדפסתה של סקירתי פוענח על־ידי הפרופ' פולוצקי אחד הפאפירוסים היווניים, באופן שיש עכשיו בידנו להתיר את הסבך, הקשור בזיהוי בעלה הראשון של בבתא. עד כה היה הקושי העיקרי נעוץ בכך, שבנה היתום מבעלה הראשון נקרא בשם ישוע בן־ישוע, ואילו בקבוצת־תעודות אחרת נדונו תביעות נגד בבתא מטעם היתומים של ישוע בר־אלעזר כתושיון, באמצעות האפוטרופוס שלהם, ביסאס בר־ישוע. מכיוון ששם בעלה השני של בבתא היה יהודה בר־אלעזר כתושיון — הנחתי תחילה, ששני הבעלים היו אחים, אף־על־פי שהיה קושי בקבלת זיקה זו מטעמים ברורים. בסקירתי הבאתי את הצעתו של הפרופ' ש. ליברמן להתרת הסבך, ששימשה בסיס לאילן־היוחסין הניתן שם.

מתוך התעודה היוונית מתברר עכשיו, ששמו המלא של בעלה הראשון היה ישוע בר־יוסף, ולא היתה כל זיקה נראית לעין, לפי התעודות, בינו לבין משפחת כתושיון. "היתומים של ישוע בר־אלעזר כתושיון", הנזכרים בתעודות היווניות והתובעים את זכותם לחלק מרכושה של בבתא, אינם אפוא בני בעלה הראשון מאשה שנייה, אלא בני ישוע (ורק במקרה אמורים הדברים כאן באותו שם) בן־אלעזר כתושיון — שהיה באמת אחיו של בעלה השני של בבתא — התובעים מבבתא חלק מרכוש המשפחה שהועבר לה על־ידי בעלה השני יהודה. בהתאם לכך יש לתקן את אילן־היוחסין בנקודה הנדונה בצורה זו:

